

## ФІЛОСОФСЬКІ ТА ПСИХОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ "НАЦІОНАЛЬНА САМОСВІДОМІСТЬ"

У нинішньому глобалізованому та асимільованому світі наша молода і незалежна держава Україна намагається посісти гідне та достойне місце серед ряду розвинених та успішних країн. У різноманітні актуальних програм поступу нашої країни чільне місце посідають освітні та політичні програми національного розвитку та орієнтації на використання потенціалу нації для успішної розбудови держави. Дослідження такого явища як національна самосвідомість, безперечно, сприятимуть прогресу не лише нації, але й держави. Адже, саме наша національна самосвідомість повинна бути фільтром для сприйняття синтезованих світових переконань, релігій, вчень, теорій та наукових течій. Національна самосвідомість кожного окремо взятого громадянина та в першу чергу політичних діячів, керманців нації, формує національну ідею та реалізовується у зовнішній і внутрішній політиці держави.

Останнім часом дослідження з проблематики національної самосвідомості активізувалися, проте, вони більш властиві для суміжних з психологією галузей науки – філософія, соціологія, педагогіка. Зокрема, С.О. Мофа вивчав вплив національної самосвідомості на процеси державотворення; Л.М. Білас розробляв питання виховання національної самосвідомості старшокласників у процесі вивчення іноземної мови, П.І. Горіховський досліджував процеси формування національної самосвідомості учнів 7-9 класів на уроках історії України. Дедалі частіше з'являються дослідження національної самосвідомості і в психології. Так, О.В. Шевченко розглядав питання національної ідентифікації як складової Я-образу особистості, А.М. Березін визначив психологічні чинники генези національної самосвідомості особистості, Н.О. Євдокимова досліджувала питання розвитку національної самосвідомості підлітків завдяки їх участі у скаутському русі.

Метою статті є аналіз та узагальнення філософсько-психологічних поглядів щодо національної самосвідомості та визначення самого поняття "національна самосвідомість".

Дослідження національної самосвідомості у психології розпочалися не так давно, з середини ХХ ст., проте у межах філософії питання етнічної самосвідомості піднімалися мислителями ще значно раніше (В. Вундт, Г.І. Челпанов, Г.Г. Шпет, Е. Еріксон, С.О. Токарев, М.М. Чебоксаров та ін.). Розрізнення понять "етнічна самосвідомість" та "національна самосвідомість" відбулося у зв'язку із відмежуванням самих понять "етнос" та "нація", що сталося наприкінці ХІХ ст. Саме з цього моменту розпочинаються самостійні дослідження власне національної самосвідомості.

Перші дослідження такого феномена, як національна самосвідомість розвивалися у руслі теорій нації та націоналізму. Цікавими та доволі поширеними на заході є праці таких науковців як П. Бурдьє, Е. Геллер, Дж. Комарофф, Г. Кален, Н. Смелзер, які розглядають питання властивостей національної самосвідомості, її прояви, структуротворчі компоненти. Відомий російський етнограф С.О. Токарев у своїх працях виокремлює національну самосвідомість як найсуттєвішу ознаку самої нації, як структуру, яка відображає специфіку соціальних зв'язків у суспільстві. Ще один російський філософ та етнограф Ю.В. Бромлей визначає національну самосвідомість як наслідок дії того національного середовища, в якому проживає людина, а не як наслідок успадкування її від батьків [2]. Тобто, національна самосвідомість є утворенням, набутиим протягом життя конкретного індивіда в конкретному національному середовищі. Також, він звертає увагу, що національна самосвідомість є прагненням до пізнання культурної спадщини, мови, релігії самобутності власної нації. Такий процес активізації національної самосвідомості конкретної нації він пов'язує з позитивними змінами в політичному, економічному житті країни; у виникненні почуття причетності до спортивних, наукових, культурних успіхів співгромадян. Таким чином, національна самосвідомість, відповідно до погляду автора, є структурою, що формується та розвивається за безпосередньої участі об'єктивних обставин розвитку самого суспільства. Позитивні зрушення в поступі держави (за умови монолітної національної держави), визначні досягнення представників нації сприяють становленню національної самосвідомості в конкретних індивідів.

Помітний вплив на вивчення національної самосвідомості справили відомі лінгвісти Вільгельм фон Гумбольдт, Хейман Штейнтал, які особливого значення у формуванні національної самосвідомості надавали розвитку національної мови. Дослідники вважали, що мова є неперервним творчим процесом та вираженням індивідуального світогляду народу, однією з основних форм відображення "духу народу" [4].

Відомий англійський науковець Е. Сміт розглядає національну самосвідомість через призму формування націй і вважає, що лише в умовах завершення формування нації розпочинається процес формування національної самосвідомості в населення [7]. Відповідно, перші прояви національної самосвідомості властиві раннім націям: англійській, французькій, іспанській, єврейській. Вивчаючи питання формування націй та національної ідентичності (у сучасній західній філософії та психології це поняття часто є тотожним поняттю національна самосвідомість), Е. Сміт сформулював характерні ознаки цієї ідентичності: 1) історична територія, або рідний край; 2) спільні міфи та історична пам'ять; 3) спільна масова, громадська культура; 4) єдині юридичні права та обов'язки для всіх членів; 5) спільна економіка з можливістю пересуватись у межах національної території [7].

Оскільки у вітчизняній психології національна ідентичність розглядається як складова національної самосвідомості, то цілком прийнятним є застосування запропонованих Е. Смітом рис національної ідентичності для визначення поняття національна самосвідомість.

Російський науковець Ю.І. Семенов зазначає, що національна самосвідомість – це поняття, що базується на етнічній самосвідомості, проте є значно ширшим. Такі поняття, як "етнос" і "нація", дослідник визначає як тотожні за змістом, але різні за соціальним сферами, у межах яких розглядаються. Тому, нерідко поняття "національна самосвідомість" та "етнічна самосвідомість" у роботах автора перегукуються. Національна самосвідомість, на думку Ю.І. Семенова, це, передусім, усвідомлення мови та культури нації як власної. Дослідник вказує на об'єктивні та суб'єктивні чинники національної самосвідомості, відносячи до перших соціальну ситуацію розвитку, а до других – почуття, емоції,

переживання, які пов'язані з формуванням національної самосвідомості [6]. Емоційний фон, що супроводжує становлення національної самосвідомості, є тим підкріплюючим фактором, що багато в чому визначає і власне національну самосвідомість.

Українська дослідниця М.О. Давидок розглядає національну самосвідомість як динамічний процес, який відбувається у свідомісних (внутрішніх) сферах особистості; "як процес опанування значеннями реалій світу нації і надання цим значенням такого особистісного (індивідуального) смислу, який констатує в індивідуальній свідомості позитивний образ "Я – представник національної спільноти" [5]. Подібно до Ю.І. Семенова, він виділяє в структурі національної самосвідомості раціональні та емоційні елементи, а саме – знання і почуття. "Раціональний компонент національної самосвідомості містить усвідомлення культурного, морального, релігійного, філософського та інших аспектів національного буття, оскільки національна самосвідомість органічно пов'язана з усіма формами діяльності нації. Тут фіксуються знання про історію свого народу, його цінності, інтереси, перспективи майбутнього розвитку, його духовно-культурну єдність і самотність, а також знання про інші національні спільноти та про їхніх представників.

Змістова наповненість раціонального компонента національної самосвідомості вирізняється в кожній людині, адже будь-які знання люди засвоюють вибірково, суто індивідуально, що зумовлюється впливом насамперед таких факторів, як пріоритети освіти й виховання, ідеологічна спрямованість ЗМІ, загальна культурна ситуація, в якій перебуває національна спільнота" [5: 3].

Зазвичай національна самосвідомість формується на основі позитивних емоцій, відчуттів та почуттів, які виражаються у любові до рідної мови, історії, культури, традицій тощо. Проте, випадки негативного емоційного фону національної самосвідомості теж трапляються, коли особистість, усвідомлюючи власну належність саме до цієї нації, намагається це приховати і, так би мовити, соромиться не лише традицій, культури, мови, спільної назви, але й представників нації як носіїв її світогляду, досягнень, переконань. На жаль, у нашій державі така "негативна" національна самосвідомість є звичайним явищем.

Відомий український науковець А.М. Березін у поняття "національна самосвідомість" вкладає такий зміст: це – відносно стійка система "усвідомлених уявлень і оцінок реально існуючих етнодиференціюючих та етноконсолідуючих компонентів життєдіяльності етносу, унаслідок опанування якої людиною, вона усвідомлює себе представником етнічної спільноти" [1: 9]. Варто зазначити, що дослідник різко не відмежовує поняття національна та етнічна самосвідомість, а вводить синтезоване поняття етнонаціональна самосвідомість [1]. Дослідник уважає, що у "національній самосвідомості відображаються основні засади буття та розвитку етнонаціональної спільноти; способи інтерпретації соціальних подій, форми специфічних настановлень для індивіда щодо соціальних явищ і процесів, сукупність уявлень, знань, орієнтувань, спрямувань, засвоєних і виявлених у процесі етнізації, накопичених з досвіду власного життя чи своєї етнічної групи про культуру, життєві цінності, своя належність до етносу, а також бачення місця свого народу серед інших народів" [Там само, с. 79].

А.М. Березін, за рахунок узагальнення етнічних та національних компонентів самосвідомості, "укомплектує" синтезоване поняття етнонаціональна самосвідомість, охоплюючи усі сфери життя суспільства. На нашу думку, національна самосвідомість – поняття більш прийнятне для сучасної геополітичної ситуації у світі, адже майже відсутні ті нації, які склалися на основі одного етносу, така ж ситуація і відносно моноетнічних державних утворень. Національна самосвідомість є значно ширшим поняттям, ніж етнічна самосвідомість, оскільки нація може включати в себе декілька етносів. Відповідно, у національній самосвідомості відображаються уявлення, світоглядна позиція, культурні та мовні традиції різних етносів, які входять до складу нації.

Завдяки аналізу найбільш поширених філософських та психологічних поглядів на питання з'ясування змісту поняття національної самосвідомості, можна виділити такі основні компоненти, які в ньому відображаються:

1. Спільна історична територія проживання.
2. Єдиний міф про спільне походження.
3. Спільна міфологія та історія.
4. Єдність у межах однієї мови.
5. Спільна релігія.
6. Однорідність масової культури.
7. Наявність однакових юридичних прав, свобод та обов'язків.
8. Достатній та рівномірний економічний розвиток усієї території проживання нації.

У мовному аспекті поняття "національна самосвідомість" складається із двох взаємопов'язаних та взаємозумовлених понять: "національна" і "самосвідомість". Тому доцільним є з'ясування змісту цих понять.

Отже, самосвідомість – це особлива форма свідомості, яка відображає рівень розвитку свідомості та її спрямованість [4]. Це усвідомлення людиною себе, власного тіла, потреб, поведінки, своїх думок, почуттів, характеру тощо, а також власне самоусвідомлення – інтроспекція, рефлексія.

Поняття "національна" тісно пов'язане і безпосередньо походить від поняття "нація". Нація – це історично зумовлена стійка спільність людей, що виникла на основі спільності мови, території, економічного життя, а також на основі специфічної тільки для даного етносу добровільно й природно прийнятої всіма національної культури та сформованого на її основі національного інтересу [4].

Отже, у широкому розумінні "національна самосвідомість" – це усвідомлення людиною себе як носія культурних цінностей, світоглядних переконань та історичних досягнень певної конкретної нації. Проаналізована нами змістова сторона поняття у філософській та психологічній літературі дозволяє зробити такий висновок. *Національна самосвідомість – це усвідомлення особистістю себе як носія культурних цінностей, світоглядних переконань та історичних досягнень певної нації, усвідомлення причетності до її історичного минулого, творення сьогодення та сприяння розвитку цієї нації в майбутньому; це сприйняття ареалу проживання нації, її міфології, мови, культури, світоглядної позиції, правовідносин як рідного середовища життя.*

У контексті теми наукової статті, нами було проведено експериментальне дослідження, в якому взяли участь 50 студентів Київського педагогіко – правового коледжу ім. А. Макаренка. Дослідження проводилось у формі анкетування. Студентам було запропоновано у довільній формі відповісти на запитання, типу: "У якому віці Ви вперше замислились

про власну національну належність?", "З якими подіями це було пов'язано?" і т. ін.

Результати проведеного нами дослідження показали, що майже всі досліджувані, а саме — 98 % студентів, на момент проведення анкетування відмічають у структурі особистості таке утворення як національна самосвідомість. Тобто, можна говорити про те що національна самосвідомість — це утворення, яке притаманне кожному індивіду. Про те, що національна самосвідомість властива людям від природи, слушно зауважує Д.О. Тхоржевський [3].

Відповідно до отриманих даних, у 48 % досліджуваних національна самосвідомість почала проявлятися у підлітковому віці, у 32 % — в юнацькому віці. Найбільший вплив на розвиток національної самосвідомості на початкових стадіях її формування в досліджуваних справили близькі родичі. Про це повідомили 22 % досліджуваних студентів. Виникнення та розвиток такого новоутворення як національна самосвідомість, зазвичай, супроводжується позитивними емоціями, про що у своїх анкетах зазначили 18 % досліджуваних. Проте, більшість досліджуваних студентів (22 %) не змогли визначитися з тими емоціями, які супроводжують розвиток їх національної самосвідомості.

Слід також відмітити, що, відповідно до даних проведеного анкетування, значна кількість досліджуваних — 20 %, вказали, що активний розвиток національної самосвідомості в них розпочався після отримання паспорта громадянина. Активізуючим та стимулюючим розвиток національної самосвідомості фактором досліджувані також визнали Помаранчеву революцію 2004 року. Такі важливі суспільні події, які об'єднують довкола високої мети усе свідоме населення держави, безперечно сприяють розвиткові національної самосвідомості кожного окремого громадянина і свідомості нації загалом.

Перелік рис, що характеризують національну самосвідомість щоразу конкретизується та доповнюється. На сьогодні визнаними залишаються наступні характеристики: сприйняття та розуміння культури нації, повага та збереження мови, забезпечення та визнання територіальної цілісності, віра у міф про спільне походження, усвідомлене та шанобливе ставлення до спільної історії, рівність та об'єктивність у правовому, політичному, економічному та суспільному житті. Національна самосвідомість закладена в людині від природи, проявляється в підлітковому віці та розвивається впродовж усього життя під впливом соціального середовища.

Науковий розвиток поняття національна самосвідомість продовжується і до сьогодні. Актуальне воно в межах багатьох наук: психологія, філософія, політологія, соціологія, педагогіка тощо. В багатьох аспектах дослідження тільки розпочинаються і потребують значної уваги з боку науковців. Зокрема, це питання визначення чинників та факторів, які сприяють виникненню та подальшому розвитку національної самосвідомості.

## ЛІТЕРАТУРА

1. Березін А.М. Психологічні чинники генези національної самосвідомості особистості: дис. ... канд. псих. наук: 19.00.07/ Березін Андрій Миколайович. — К., 2002. — 208 с.
2. Бромлей Ю. Человек в этнической (национальной) системе/ Ю. Бромлей// Вопросы философии. — 1988. — № 7 — С. 117-128.
3. Виховання національно свідомої особистості (методичні рекомендації кураторам академічних груп студентів). Частина І. Зміст виховної роботи/ За ред. академіка АПН України Д.О. Тхоржевського. — Київ, 2001; Вінниця: видавництво "Планер". — 320 с.
4. Вікіпедія. Вільна енциклопедія [Електронний ресурс]. — Режим доступу до енциклопедії: <http://uk.wikipedia.org/wiki>
5. Національна самосвідомість особистості: проблема визначення і діагностики [Електронний ресурс] / М.О. Давидюк// Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. — 2007. — № 19. — С. 71-78. — Режим доступу до журн.: [http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc\\_Gum/Nzvdpu/pp/2007\\_19/text%201/nacionalna%20samovidomist.pdf](http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Nzvdpu/pp/2007_19/text%201/nacionalna%20samovidomist.pdf).
6. Семенов Ю.И. Производство и общество // Социальная философия. Курс лекций. Учебник / Под ред. И.А. Гобозова. — М.: Издатель Савин С.А., 2003. — С. 236-266.
7. Сміт Ентоні Д. Національна ідентичність / Ентоні Д. Сміт [пер. з англ. П. Тарашук]. — К.: Основи, 1994. — 224 с.

Подано до редакції 17.08.09

### РЕЗЮМЕ

У статті розглядаються питання філософсько-психологічного становлення поняття "національна самосвідомість", розкривається зміст цього поняття, визначаються основні характерні риси.

**Ключові слова:** національна самосвідомість.

*В.В. Савчук*

## ФИЛОСОФСКИЕ И ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ К ОПРЕДЕЛЕНИЮ ПОНЯТИЯ "НАЦИОНАЛЬНОЕ САМОСОЗНАНИЕ"

### РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются вопросы философско-психологического становления понятия "национальное самосознание", раскрывается содержание этого понятия, определяются характерные черты.

**Ключевые слова:** национальное самосознание.

*V.V. Savchuk*

## PHILOSOPHICAL AND PSYCHOLOGICAL APPROACHES TO DEFINING THE CONCEPT "NATIONAL SELF-CONSCIOUSNESS"

### SUMMARY

The article analyzes the issue of philosophical and psychological formation of the concept "national self-consciousness"; reveals the contents of the concept; ascertains some basic characteristic features.

**Keywords:** national consciousness.

---